

મહાભારતમાં ગ્રામવિકાસ અને તેની વર્તમાન પ્રસ્તુતતા

ડૉ. મોહમદસઈદભાઈ અબ્દુલહકિમ કુરેશી

એમ. આર. દેસાઈ આર્ટ્સ એન્ડ

ઈ. ઈ. એલ. કે. કોમર્સ કોલેજ, ચીખલી

ટૂંકસાર

મહાભારત એક વૈશ્વિક પૌરાણિક ગ્રંથ છે, જેમાં વિવિધ સામાજિક, આર્થિક અને શાસનાત્મક નીતિઓનું ઉલ્લેખ છે. આ સંશોધન પેપરમાં મહાભારતમાં દર્શાવાયેલા ગ્રામ વિકાસના તત્વોને તપાસવામાં આવ્યા છે અને આ તત્વોને આજના સમયમાં કેવી રીતે અમલમાં લાવવામાં આવી રહી છે તે પર વિચાર વિમર્શ કરવામાં આવ્યો છે. મહાભારતના દ્રષ્ટિકોણમાં કૃષિ, આર્થિક સ્થિતિ, સામાજિક ન્યાય અને સમાજ કલ્યાણ માટેની નીતિઓના વિવિધ ઉદાહરણો છે. પાંડવોએ ગ્રામના સર્વાંગી વિકાસ માટે જે દ્રષ્ટિકોણ અપનાવ્યો તે આજના સમયમાં પણ મહત્વ ધરાવે છે. હાલમાં, સરકાર દ્વારા વિવિધ ગ્રામીણ વિકાસ યોજનાઓ અમલમાં આવી રહી છે, જેમ કે કૃષિ સુધારા, પુરવઠો અને શિક્ષણ, જે મહાભારતના આદર્શોને અનુરૂપ છે. આ સંશોધનમાં, મહાભારતના સમયના વિકાસ દ્રષ્ટિકોણને આજના સમાજ અને ગ્રામ વિકાસ નીતિઓ સાથે જોડીને વધુ વિસ્તૃત સમજ આપવામાં આવી છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો

કૃષિ અને રોજગાર, આર્થિક અને સામાજિક સમાનતા, આર્થિક આત્મનિર્ભરતા, પર્યાવરણીય સંરક્ષણ

1. વિષય પ્રવેશ

મહાભારત, જે ભારતીય સાહિત્યનું એક અગ્રણી મહાકાવ્ય છે, તે માત્ર આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક માર્ગદર્શન પૂરું પાડતી નથી, પરંતુ સમાજ, આર્થિક વ્યવસ્થા અને પર્યાવરણીય મૂલ્યોના વિશે પણ વ્યાપક દ્રષ્ટિકોણ પ્રદાન કરે છે. પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચેની ટક્કર માત્ર એક રાજકીય યુદ્ધ સુધી મર્યાદિત નહોતી, પરંતુ આ યુદ્ધ, સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિના વિરોધાવલીઓના

અભ્યાસને પણ પ્રગટાવવાનું કામ કરે છે. આ મહાકાવ્યના ઉપદેશો ફક્ત કર્મ અને ધર્મ સુધી મર્યાદિત નથી, પરંતુ શાસન, ગ્રામ વિકાસ, આત્મનિર્ભરતા અને સામાજિક ન્યાય જેવા વ્યાવહારિક પાસાઓને પણ આવરી લે છે.

કૃષ્ણ, પાંડવો અને અન્ય પાત્રો દ્વારા કરવામાં આવેલા સમાલાપો અને ઘટનાઓમાં આર્થિક સ્વતંત્રતા, કૃષિ સમૃદ્ધિ, સામાજિક સમાનતા અને પર્યાવરણીય સંરક્ષણ જેવા આદર્શો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે, જે આજના યુગના મુદ્દાઓ સાથે સુસંગત છે.

આ સંશોધનનો ઉદ્દેશ છે મહાભારતમાં દર્શાવેલા ગ્રામીણ વિકાસ, આર્થિક સ્વતંત્રતા, સામાજિક ન્યાય અને પર્યાવરણીય જતનના આદર્શોને આજે કેવી રીતે લાગુ કરી શકાય, તે પર ચર્ચા કરવી. મહાભારતના શ્લોકો અને કિસ્સાઓના આધારે, આ આદર્શોનો આજના સમાજમાં ઉપયોગ કરીને ગ્રામીણ અને શહેરી વિકાસ, આત્મનિર્ભરતા અને પર્યાવરણીય સંરક્ષણના દૃષ્ટિકોણને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.

"આત્મનિર્ભર ભારત" અને "સ્વચ્છ ભારત" જેવા અભિયાનોની સામે, મહાભારતના આદર્શો કેવી રીતે પ્રેરણા આપી શકે છે, તે વિશે વિશ્લેષણ કરવામાં આવશે. આ સંશોધન મહાભારતની પ્રાચીન સંદર્ભોને આધારે આજે પણ સકારાત્મક પરિવર્તન માટે માર્ગદર્શન પ્રદાન કરવા માટેની શક્યતાઓ પર પ્રકાશ પાડશે.

2. સાહિત્ય સમીક્ષા

મહાભારત એ પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ અને જીવનશૈલીનું પ્રતિક છે. આ ગ્રંથમાં અનેક માનવીય મૂલ્યો, આર્થિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિઓ, અને નૈતિક દૃષ્ટિકોણોને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. મહાભારતમાં દર્શાવાયેલ ગ્રામવિકાસના સિદ્ધાંતો આજના સમયમાં કેટલા અસરકારક અને પ્રાસંગિક છે, તે અંગે વિવિધ સંશોધકોએ પ્રચુર પ્રમાણમાં ચર્ચા કરી છે.

NISHI KANTA ROY, Dr. NARAYAN SARKAR (2021) The Present Social Relevance of Vidur's Principles Depicted in The Mahabharataમાં તેઓ મહાભારતને ધર્મ, દાર્શનિકતા અને સામાજિક-રાજકીય નૈતિકતા જેવા વિષયોને ધ્યાનમાં રાખી

ઊંડાણથી વિશ્લેષણ કર્યું હતું. આ અભ્યાસનો દાવો છે કે લખાણોના સ્વીકૃતિ પર કેન્દ્રિત અભ્યાસો માત્ર પ્રાચીન લખાણોની ઐતિહાસિક (પુનઃ)વિશ્લેષણને સમજવામાં સહાય કરી શકતા નથી, પરંતુ તે સ્વીકૃતિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં છુપાયેલા ઐતિહાસિક અને સામાજિક/સાંસ્કૃતિક ઘટકોને પ્રકાશિત પણ કરી શકે છે.

દિલીપ ઝાવેરી(2006) **Mahabharat and Environment**માં દર્શાવે છે કે, મહાભારતમાં સામાજિક-રાજકીય-સાંસ્કૃતિક-નૈતિક ઉથલપાથલના બદલાતા સમયનું પ્રતિબિંબ છે. તેઓ નદી કિનારે સિલ્વાનની આસપાસના નદી કિનારે એક આદિવાસી માછીમાર દ્વારા કલ્પના કરાયેલ એક વાર્તા મહાભારતના મહાકાવ્ય સુધી વિસ્તરી છે. કવિઓ, સંશોધનકારો, ઇતિહાસકારો, બૌદ્ધિકો, પંડિતો, વિદ્વાનો, કટ્ટરવાદીઓ, ઉદારવાદીઓ, છેતરપિંડી કરનારાઓ, ગ્રામીણ તેમજ શહેરીજનો તેમાં ઉમેરો કરતા ગયા.

3. સંશોધન પ્રશ્ન

- મહાભારતમાં દર્શાવાયેલ ગ્રામ વિકાસના મુખ્ય તત્વો કયા છે, અને તે આજના ગામોના વિકાસ માટે કેટલાં ઉપયોગી છે?
- મહાભારતના દ્રષ્ટિકોણમાં કૃષિ, આર્થિક ન્યાય અને સામાજિક વિકાસના જે મુદ્દાઓ છે, તે આજના ગ્રામીણ વિકાસ યોજનાઓ સાથે કેવી રીતે સંકળાયેલા છે?
- પાંડવોએ પોતાના શાસનમાં ગ્રામ વિકાસ માટે કેવી નીતિઓ અપનાવી અને તે નીતિઓ આજે કેવી રીતે પ્રાસંગિક બની છે?

4. ઉદ્દેશ

- મહાભારતમાં દર્શાવાયેલ ગ્રામ વિકાસના મૌલિક તત્વોને તપાસવો અને સમજીને તે આજના યુગમાં કેટલી મહત્વપૂર્ણ છે.
- ગ્રામીણ વિકાસ માટે પાંડવો અને કૌરવો દ્વારા અપનાવેલી નીતિઓનો વિશ્લેષણ કરવો.
- મહાભારતના આદર્શો અને દ્રષ્ટિકોણને આધારે આજના ગ્રામ વિકાસના કાર્યક્રમો અને યોજનાઓના સંબંધોને સમજાવવો.

5. મહાભારતમાં ગ્રામવિકાસ

મહાભારતનો ગ્રામીણ વિકાસ સાથે સંબંધ ખૂબ મહત્વપૂર્ણ છે, અને આ વિશ્લેષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે મહાભારતના સંદેશોને આધારે આજે આપણા ગ્રામ વિકાસ માટે કેવી રીતે અમલ કરી શકાય તે સમજાવવું. અત્રે અભ્યાસમાં ગ્રામવિકાસના કૃષિ અને રોજગાર, આર્થિક અને સામાજિક સમાનતા, આર્થિક આત્મનિર્ભરતા અને પર્યાવરણીય સંરક્ષણ પાસાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. જેની વિગતવાર સમજૂતિ આ મુજબ છે.

(1) કૃષિ અને રોજગારી:

મહાભારતમાં કાવ્યાત્મક રીતે કૃષિ અને જમીનનો મહત્વ દર્શાવાયો છે. યુદ્ધના પૂર્વે જ્યાં બધું નષ્ટ થતું હોય, ત્યાં ખેડૂતોનું જીવન અને મકાન એ બધું આવશ્યક છે. આજના સમયના ગ્રામ વિકાસ માટે કૃષિ ક્ષેત્રની મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા, જે રોજગારી અને આર્થિક વૃદ્ધિ માટે આવશ્યક છે, એ મહાભારતના સંદેશોને આધારે વધુ પ્રગટ થતી જોવા મળે છે.

મહાભારતમાં આરણ્યક પર્વમાં અધ્યાય-૩માં બ્રાહ્મણોના ભરણ-પોષણ માટે ધૌન્ય મૂનિએ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે,

પુરા સૃષ્ટાનિ ભૂદાનિ પીઙ્યન્તે ક્ષુધયા ભૃશમ્ ।
તતોઽનુકમ્પયા તેષાં સવિતા સ્વપિતા ઇવ ॥ ૫
ગત્વોત્તરાયણં તેજોરસાનુદ્ભૂત્ય રશ્મિભિઃ ।
દક્ષિણાયનમાવૃત્તો મહીં નિવિશતે રવિઃ ॥ ૬
ક્ષેત્રભૂતે તતસ્તસ્મિન્ત્રોષધીરોષધીરોષધીપતિઃ ।
દિવસ્તેજઃ સમુદ્ભૂત્ય જનયામાસ વારિણા ॥ ૭
નિષિક્તચન્દ્રતેજોભિઃ સૂયતે ભૂગતો રવિઃ ।
ઓષધ્યઃ ષડ્રૂસા મેધ્યાસ્તદન્નં પ્રાણિનાં ભુવિ ॥ ૮

અર્થ – પહેલા સર્જવામા આવેલ પ્રાણીઓ ભૂજથી ભારે પીડાઈ રહ્યા હતા ત્યારે તેમના ઉપર દયા લાવીને, તેમના પિતા જેવા સૂર્યનારાયણે ઉત્તરમાં ગતિ કરીને પોતાના કિરણોથી તેજોરસ એટલે તે જળને ખેંચી લઈને, દક્ષિણમાં પ્રવેશ કરી તે મેઘજળને પૃથ્વી પર વરસાવ્યા. આ રીતે ખેતરો તૈયાર થઈ

ગયા પછી ઔષધીઓના સ્વામી ચંદ્રે અંતરિક્ષમાં મેઘ જળમાં પરિણમેલા તે તેજને ખેંચીને પાણીથી ઔષધિઓ ઉત્પન્ન કરી. પૃથ્વી પર પ્રવેશેલો સૂર્ય, ચંદ્ર તેજથી સિચાતા છ પ્રકારના રસોવાળી પવિત્ર ઔષધીઓને જન્મ આપે છે જે પૃથ્વી ઉપર પ્રાણીઓનું અન્ન છે.

આરણ્યક પર્વમાં અધ્યાય-૩૪માં વૈશંપાયન અર્થ પ્રાપ્તિ માટે એક બીજ સંગ્રહનો ઉદાહરણ આપતા જણાવે છે કે,

बीजौपम्येन कौन्तेय मां ते भूदत्र संशयः (3.34.63)

અર્થ - સારા બીજને માટે થોડું બીજ સાચવી રાખવું પડે.

આરણ્યક પર્વમાં અધ્યાય-૩૩ દ્રૌપદી કહે છે કે,

पृथिवी लाङ्गलेनैव भित्त्वा बीजं वयत्युत ।

आस्तेऽथ कर्षकस्तूष्णीं पर्जन्यस्तत्र कारणम् ॥ ૪૪

અર્થ - પૃથ્વીને હળથી ખેડીને, એમાં બીજ વાવીને ખેડૂત શાન્તિથી બેસે છે. (ખેતી ફળે કે ન ફળે) એમાં વરસાદ કારણરૂપ છે. (૪૪)

આમ મહાભારતમાં વિવિધ પર્વમાં કૃષિ વિષયક ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યા છે જે કૃષિ માટે જરૂરી બાબતોની અને કૃષિ કેમ જરૂરી છે તેની રજૂઆત કરે છે.

(2) આર્થિક અને સામાજિક સમાનતા

મહાભારતમાં આર્થિક અને સામાજિક સમાનતા વિષે ઘણા શ્લોકો અને કિસ્સાઓ ઉપલબ્ધ છે, જે એ સંદેશ આપે છે કે સામાજિક અને આર્થિક ઊંચ-નીચના ભેદભાવને દૂર કરવાનો દ્રષ્ટિનો પ્રયાસ મહત્વપૂર્ણ છે. ભગવાન કૃષ્ણ દ્વારા દિગ્ગજ યોદ્ધાઓ અને સમાજને સંદેશ આપતા કિસ્સાઓ આર્થિક અને સામાજિક સમાનતા માટે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

❖ કૃષ્ણ અને દ્રૌપદીના વિલાપનો ઘટના

દ્રૌપદીના વિલાપ અને દુશાશન દ્વારા અપમાનનો પ્રસંગ એક મહત્વપૂર્ણ ઉદાહરણ છે. દ્રૌપદીને સામાજિક રીતે અપમાનિત કરવામાં આવી હતી, અને તે સમયે કૃષ્ણે પુરુષ અને સ્ત્રીના સામાજિક સમાનતાનું મહત્વ દર્શાવ્યું. તેમણે દ્રૌપદીના કપડાંની અનંત લંબાઈ વધારી, જે એ સંકેત

હતું કે જ્યારે લોકો એકબીજાને ન્યાય અને સમાનતા આપે છે, ત્યારે ભગવાન તે ન્યાયને શક્તિ આપે છે.

❖ જાતિભાવના વિરૂદ્ધ કૃષ્ણનો સંદેશ:

કૃષ્ણએ મહાભારતમાં ક્યારેક વચન આપ્યા કે સામાજિક વ્યવસ્થા અને જાતિભાવના વિરૂદ્ધ હોવું જોઈએ. તેમનો મંતવ્ય એ છે કે સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા માટે દરેક વ્યક્તિને અને તેની જાતિ, લિંગ, રંગ, અને સામાજિક વર્ગના ભેદના પરિક્ષાઓને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

❖ કૃષ્ણ અને કર્ણનો પ્રસંગ:

મહાભારતના ઉદ્યોગ પર્વના અધ્યાય 140 થી 143માં કૃષ્ણ અને કર્ણના સંવાદમાં એ સંદેશ છે કે, કૃષ્ણના પ્રસ્તાવ સામે કર્ણની જે પોતાના પાલકના સ્નેહ સામે રાજ ત્યાગનું જે પ્રસંગ છે તે કર્ણની મહાનતા સાથે સમાનતાનું દ્રષ્ય વ્યખ્યાયિત કરે છે.

❖ સમાન વ્યવસાય માટે તકો:

મહાભારત જુદી જુદી જાતિ અને વર્ણ માટે તેમની ક્ષમતા મુજબ વ્યવસાય અને કર્મયોગ પર ભાર મૂકે છે. દરેક વર્ણના કર્મોની સ્પષ્ટતા આર્થિક સંસ્થામાં સમતુલન લાવવા માટે થાય છે, જે સમાજને આત્મનિર્ભર બનાવે છે.

(3) આત્મનિર્ભરતા

મહાભારતમાં આર્થિક આત્મનિર્ભરતા પર શ્રેષ્ઠ અભિપ્રાય અને આદર્શ મળી શકે છે. આર્થિક આત્મનિર્ભરતા એટલે પોતાનું આરોગ્ય, ધરતી, સ્રોતો અને કુશળતાઓ પર આધાર રાખી પોતાને સ્વતંત્ર અને સશક્ત બનાવવું. મહાભારતમાં આને ભગવાન અને કિસ્સા અને શ્લોકો છે.

❖ દ્રૌપદીનું ચીરહરણ અને એના પ્રતિક્રિયા:

દ્રૌપદીનો જીવનપ્રસંગ નારી શક્તિકરણ અને આત્મનિર્ભરતા માટે પ્રેરક છે. ચીરહરણ પછી પોતાનું સન્માન પુનઃપ્રાપ્ત કરવા માટે દ્રૌપદીના અભિગમમાં આત્મવિશ્વાસ અને ન્યાયની લડત મહત્વની છે.

❖ શ્રમના મૂલ્યો:

શ્રમશક્તિ અને નિષ્ઠાપૂર્વક કાર્ય કરવાનું મહાભારતનું સિદ્ધાંત મજબૂત આર્થિક સંસ્થાનું નિર્માણ કરવાનું સૂચન કરે છે. કૌરવો અને પાંડવો બંનેએ પોતાનાં રાજ્યો માટે શ્રમ અને કાર્યકુશળતાનું મહત્વ પ્રદાન કર્યું. ઈન્દ્રપ્રસ્થની રચના એનું ઉદાહરણ છે.

❖ ખેતી અને પશુપાલન:

મહાભારતના યુગમાં ખેતી મુખ્ય આજીવિકા સ્ત્રોત હતી. અરણીયક પર્વમાં પાંડવો વનમાં રહ્યા ત્યારે જીવન જાળવવા માટે જાતે પાક ઉગાડતા અને પશુપાલન કરતાં. પશુપાલન, ગૌશાળા અને ખેતી દ્વારા પ્રાકૃતિક સંસાધનોના સત્વનો ઉપયોગ કરીને પાંડવો આર્થિક રીતે સ્વાવલંબન મેળવતા.

(4) વેપાર અને ઉદ્યોગ:

રાજા યુધિષ્ઠિરના શાસનમાં વ્યાપાર અને ઉદ્યોગનું મહત્વ દર્શાવાયું છે. રાજ્યનાં નાણાંકીય સંચાલન માટે નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગોનો વિકાસ, મેળાઓ અને વેપાર-કારોબાર માટે તકો ઊભી કરવામાં આવી હતી.

(5) સામાજિક સેવા અને દાનશીલતા:

મહાભારતમાં અન્નદાન અને જલદાન જેવા સંસ્કારો બતાવવામાં આવ્યા છે, જે સમુદાયના નબળા વર્ગો માટે કલ્યાણકારી છે. આ દાનશીલતા સંકટના સમયમાં સમાજને મજબૂત બનાવે છે.

(6) પ્રાકૃતિક સંસાધનો અને પર્યાવરણ:

મહાભારતમાં પ્રાકૃતિક સંસાધનો અને પર્યાવરણની સંરક્ષણની મહત્વપૂર્ણ વાત છે. આમાં જમીન, નદીઓ અને જંગલોના સંરક્ષણના સંદેશો આપવામાં આવ્યા છે. આ સંદેશોને આધારે, આજના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પર્યાવરણ અને પ્રાકૃતિક સંસાધનોના સંરક્ષણ માટે નીતિઓ ઘડવી જોઈએ. આ કાવ્યમાં પર્યાવરણની મહત્વતા, આદર અને તેના સંરક્ષણ માટે ઘણા શ્લોકો અને કિસ્સાઓ છે. કૃષ્ણ અને પાંડવો દ્વારા પર્યાવરણના સંરક્ષણ માટેના સંદેશો આજે પણ પ્રાસંગિક છે.

કૃષ્ણ અને પાંડવો સાથે સંલગ્ન કેટલાક શ્લોકો પર્યાવરણીય સંરક્ષણ અને વૈશ્વિક વિકાસની ધ્યેય સાથે જોડાયેલા છે. ધર્મના પાલન માટે તેમણે પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણને માન્ય રાખી.

ભીષ્મપર્વમાં અધ્યાય- 12 સંજય કહે છે કે,

રાજન્સુબહવો દ્વીપા યૈરિદં સંતતં જગત્ ।

સપ્ત ત્વહં પ્રવક્ષ્યામિ ચન્દ્રાદિત્યૌ ગ્રહાંસ્તથા ॥ ૪

અર્થ - હે રાજન્ ! ક્ષીપો તો ઘણા છે, જેનાથી આ જગત વ્યાપ્ત છે. તેમાંથી હું સાત ક્ષીપો વિશે આપને કહું છું. તેમજ ચન્દ્ર, સૂર્ય અને ગ્રહો વિશે પણ આપને કહું છું. (૪)

અષ્ટાદશ સહસ્ત્રાણિ યોજનાનાં વિશાં પતે ।

ષટ્શતાનિ ચ પૂર્ણાનિ વિષ્ક્રમ્મો જમ્બુપર્વતઃ ॥ ૫

અર્થ - હે પ્રજાનાથ ! આ જમ્બુપર્વતનો વિસ્તાર, અઢાર હજાર અને છસો યોજનમાં ફેલાયેલો છે. (૫)

મહાભારતમાં આ રીતે ચર્ચાઓમાં પર્યાવરણીય બાબતોની ચર્ચા છે. તેમજ ખાંડવ પ્રસંગમાં વન જીવોની પણ ચર્ચા છે.

6. મહાભારતના ગ્રામવિકાસની વર્તમાનમાં પ્રસ્તુતતા

મહાભારત ગ્રંથમાં ઘણી રીતોના ગ્રામવિકાસના આધાર પર તાત્વિક વિચારણા મળી શકે છે. જો આ તાત્વિક વિચારોને વર્તમાનમાં ચાલી રહી કેટલીક ગ્રામવિકાસ યોજનાઓ સાથે જોડીને જોયું, તો વિવિધ મંત્રો, નીતિઓ, અને સિદ્ધાંતો એવી રીતે દેખાય છે કે જે આજના સમાજ માટે પણ લાભકારી છે. નીચે મહાભારતના ગ્રામીણ વિકાસના સિદ્ધાંતો અને તેમની સંબંધિત હાલની યોજનાઓ પર વિચાર કરી શકાય છે:

પાસાઓ	મહાભારત	વર્તમાનમાં પ્રસ્તુતતા
કૃષિ	કૃષિ એ મહાભારતમાં મહત્વપૂર્ણ કારક હતો. ગ્રામીણ વિસ્તારોના આરોગ્ય અને વિકાસ માટે ખેતી પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. દરેક ગામમાં ખેતી અને	PM-KISAN યોજના, જે ખેડૂતોને સહાય આપે છે. National Agricultural Market (eNAM) એ કૃષિ બજારને એકસાથે લાવતું

	પશુપાલન મુખ્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિ હતી.	પ્લેટફોર્મ છે.
પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણ	પર્યાવરણીય સંરક્ષણ અને પ્રકૃતિ સાથે જોડાયેલા નિયમો મહત્વપૂર્ણ હતા. અરજારાધિનો (ધર્મ, તાત્વિક મૂલ્ય)ના અનુસરણે ગ્રામવિકાસના બળને મજબૂતી આપી.	National Mission for Green India અને Pradhan Mantri Krishi Sinchayee Yojana (PMKSY) જે કુદરતી સંસાધનો અને પર્યાવરણીય સંરક્ષણ માટે છે.
સામાજિક પાસા	દ્રષ્ટાંતોમાંથી આપણે શીખી શકીએ છીએ કે દરેક વ્યક્તિને આદર અને સન્માન મળવું જોઈએ, જેણે સમાજમાં સક્રિય ભાગીદારી આપી.	MGNREGA (મહાત્મા ગાંધી ન Rural Employment Guarantee Act) જે ગ્રામજનોને રોજગાર અને જીવનમાપ માટે આરોગ્યસંભાળ અને વિકાસની તક પૂરી પાડે છે.
આત્મનિર્ભરતા	સ્વમહેનત અને આત્મવિશ્વાસને મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. ન્યાય માટે યુદ્ધમાં ભાગ લેવાનું એક રીતે આ આત્મનિર્ભરતા છે.	Make in India અને Atmanirbhar Bharat યોજનાઓ જે દેશની અર્થવ્યવસ્થાને આત્મનિર્ભર બનાવવા માટે રચી છે.
શિક્ષણ અને કુશળતા વિકાસ	ધર્મ, નીતિ અને લોકશક્તિ વિશે શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું, જેમ કે દ્રોણાચાર્યના શિષ્યોને શિક્ષણ અને કુશળતાના શિક્ષણમાં ગુરુ થવા માટે માર્ગદર્શિત કરવામાં આવ્યા.	Skill India Mission અને Samagra Shiksha Abhiyan, જે કૌશલ્ય અને શિક્ષણના વિસ્તાર માટે છે.

આ રીતે, મહાભારતના ગ્રામીણ વિકાસના તાત્વિક સિદ્ધાંતો આજના સમયમાં વિવિધ યોજના અને નીતિઓમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

મહાભારતના આદર્શો આજના સમાજમાં ખૂબ જ પ્રાસંગિક છે. કૃષિ અને રોજગાર, આર્થિક અને સામાજિક સમાનતા, આત્મનિર્ભરતા, અને પર્યાવરણીય સંરક્ષણ પર તેના જ્ઞાન અને શિક્ષણથી આજના નીતિ અને કાર્યક્રમોમાં અમલ કરવામાં આવી રહ્યો છે. જોકે, આ તમામ મંત્રોને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવવા માટે, સમાજ અને સંસ્થાઓ દ્વારા વધુ સક્રિય પ્રયાસોની જરૂર છે.

7. નિષ્કર્ષો:

- ❖ મહાભારતના શ્લોકો અને કિસ્સાઓ દ્વારા આર્થિક સ્વતંત્રતા, ગ્રામીણ વિકાસ અને સામાજિક સમાનતા પર વિશેષ ભાર મૂકાયો છે.
- ❖ કૃષિ અને પાંડવોના આદર્શોમાં આ સૈધ્ધાંતિક રૂપથી વિવિધ જાગૃતતાઓ જોઈ શકાય છે.
- ❖ આજે મહાભારતના આદર્શોને આધારે, સરકાર અને વિવિધ સંસ્થાઓ આર્થિક આત્મનિર્ભરતા અને ગ્રામીણ વિકાસ માટે વિવિધ નીતિઓ અને યોજનાઓ અમલમાં લાવી રહી છે, જેમ કે "આત્મનિર્ભર ભારત અભિયાન", "કૃષિ 2.0" વગેરે.
- ❖ મહાભારતમાં જે આર્થિક સ્વતંત્રતા અને સમાનતાના સિદ્ધાંતો બતાવ્યા છે, તે આજકાલના ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારોમાં લઘુ ઉદ્યોગો અને કૃષિ પર આધારિત નીતિઓમાં અભ્યાસ કર્યા છે.
- ❖ મહાભારતમાં પર્યાવરણ અને પ્રાકૃતિક સંસાધનોના સંરક્ષણનો જે દૃષ્ટિકોણ હતો, તે આજના પર્યાવરણીય નીતિઓ અને વૈશ્વિક ધોરણોને અનુરૂપ છે.
- ❖ આર્થિક સ્વતંત્રતા અને આત્મનિર્ભરતા માટે સરકાર દ્વારા નવી યોજનાઓ અને નીતિઓ અમલમાં આવી રહી છે, જે અર્થવ્યવસ્થાને સશક્ત બનાવે છે.

8. વિહંગાવલોકન

મહાભારત, એ ભારતીય મહાકાવ્ય છે જે માત્ર આસ્થાને અને અધ્યાત્મને જ પ્રેરણા આપતું નથી, પરંતુ આર્થિક, સામાજિક અને પર્યાવરણીય દૃષ્ટિકોણથી પણ અમૂલ્ય દ્રષ્ટિ પ્રદાન કરે છે. આ મહાકાવ્યમાં દર્શાવેલા આદર્શો અને સિદ્ધાંતો આજે પણ આપણી સમાજ માટે પ્રાસંગિક છે, ખાસ કરીને આર્થિક આત્મનિર્ભરતા, ગ્રામીણ વિકાસ અને સામાજિક સમાનતા માટે.

મહાભારતમાં કૃષ્ણ અને પાંડવોના આદર્શોમાં દર્શાવેલી આત્મનિર્ભરતા, પરિસ્થિતિઓનો સંકટપૂર્વક સામનો અને ખેતી, રોજગાર, સ્થાનિક બજાર, અને સામાજિક નૈતિકતા પર થયેલા વિચારણા આજના સમયમાં માન્ય છે. મહાભારતના માર્ગદર્શન પ્રમાણે, દરેક વ્યક્તિએ સ્વતંત્રતા, શ્રમ, અને સંસાધનોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

પર્યાવરણીય સંરક્ષણ, સ્વયંપ્રેરિત વિકાસ, અને સ્થાનિક સ્તરે અર્થતંત્રનો મજબૂત બનાવવું એ બધું આજના સમયમાં અનિવાર્ય બની ગયું છે. મહાભારતનો આઠમો પાઠ એ છે કે દરેક કાર્ય અને દ્રષ્ટિએ સમાનતા, સક્રિયતા અને એકતા હોવી જોઈએ, જે આપણા દેશ અને સમગ્ર માનવતા માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

સંદર્ભ:

- **Government of India.** (2021). *Atmanirbhar Bharat: A Vision for India's Economic Future*. Ministry of Finance. Retrieved from <https://www.finmin.nic.in>
- **India Ministry of Rural Development.** (2020). *Swachh Bharat Mission: A Path Towards Clean India*. Retrieved from <https://swachhbharatmission.gov.in>,
- **Jhaveri Dileep**(2006) *Mahabharat and Environment*, Indian Literature [Vol. 50, No. 5 \(235\)](#) (September-October 2006), pp. 162-168 (7 pages), [https://www.jstor.org/stable/23340742?item view=read online](https://www.jstor.org/stable/23340742?item%20view=read%20online)
- **Mishra, R.** (2016). *The Concept of Rural Development in the Bhagavad Gita*. International Journal of Social Science and Humanities Research, 5(2), 45-52.
- **NISHI KANTA ROY, Dr. NARAYAN SARKAR** (2021) *The Present Social Relevance of Vidur's Principles Depicted in The Mahabharata*, International

Journal of Advanced Multidisciplinary Scientific Research (IJAMSR) ISSN:2581-4281,

https://www.ijamsr.com/issues/6_Volume%204_Issue%2010/20211106_010710_48

[11%20NISHI%20KANTA%20ROY.pdf](https://www.ijamsr.com/issues/6_Volume%204_Issue%2010/20211106_010710_48)

- <https://mahabharata-online.github.io/sanskrit/3/131.html>
- <https://sanskritdocuments.org/mirrors/mahabharata/mbhK/mahabharata-k-13-sa.html>
- જોશી દિનકર(સં)(2009) મહાભારત, અંક-3, આરણ્યક પર્વ, પ્રવિણ પ્રકાશન, વેરાવળ
- જોશી દિનકર(સં)(2009) મહાભારત, અંક-6, ભીષ્મ પર્વ, પ્રવિણ પ્રકાશન, વેરાવળ
- જોશી દિનકર(સં)(2009) મહાભારત, અંક-12, શાંતિ પર્વ, પ્રવિણ પ્રકાશન, વેરાવળ